

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ ГЕНОЦИДУ
РОМІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Складовою частиною нацистського «нового порядку» в Україні стало знищення ромського населення. Комплекс проблем, пов'язаних з антиромською політикою на окупованих українських землях, залишається недостатньо вивченим. Потребують уточнення етапи й терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Поки що в більшості наукових праць переважають описові методи подання матеріалу, що не дозволяє заглибитись у сутність проблеми. Невирішеність деяких теоретичних питань перешкоджає неупередженому висвітленню конкретно-історичних подій та їх кваліфікованій інтерпретації.

Чи правомірно ставити питання про антиромську політику як окреме явище, яка мала ознаки геноциду?

Друга світова війна призвела до появи в лексиконі нового слова «геноцид». Багато десятиліть потому Наукова асоціація дослідників геноциду назвала XX ст. «століттям геноциду». Уживаючи термін «геноцид», варто уважно розібратись з його змістом в історичній науці, міжнародному праві¹.

Попередній варіант цієї статті див.: *Зіневич Н.* Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни // *Наукові записки*. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 16. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 415–439.

¹ 1944 р. Лемкін, який 1941 р. емігрував до США, опублікував документальну книгу «Правління держав “Осі” в окупованій Європі», де при описі масових вбивств євреїв вперше використано термін «геноцид» (*Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress.* – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944. – 674 р.). 1945 р. цей термін було застосовано в юридичній практиці – на Нюрнберзькому процесі над нацистськими військовими злочинцями. 1946 р. було зафіксовано перший випадок застосування терміна «геноцид» в юридичній практиці окремих держав – у Польщі було засуджено колишнього офіцера Вермахту, винного у масових вбивствах мирних громадян. З 1946 р. Лемкін працював у новоствореній Організації Об'єднаних Націй, де протягом двох років «відшліфовував» визначення геноциду.

Серед злочинів, що мали стати об'єктом розгляду в процесі роботи Нюрнберзького трибуналу, було передбачено дії, що згодом почали кваліфікувати саме як геноцид, хоча самого цього поняття ще не вживали. На першій Генеральній асамблеї ООН 1946 р. було порушено питання про цей міжнародний злочин. 11 грудня резолюцією № 96 Генеральна асамблея оголосила геноцид злочином, «що порушує норми міжнародного права і суперечить духові і цілям ООН». Два роки потому, 9 грудня 1948 р., була підписана Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, в якій було закріплено визначення геноциду. Згідно зі ст. 2 Конвенції, «під геноцидом слід розуміти такі дії, що чинять з наміром знищити, цілком або частково, певну національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Як методи геноциду конвенція визначає вбивство членів групи, заподіяння їм тілесних ушкоджень, навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове її винищення, заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі певної групи, насильну передачу дітей з однієї групи людей до іншої. При цьому відповідальність настає незалежно від того, хто скоїв злочин (глава держави, службова чи приватна особа), і від того, скоєно його в мирний чи воєнний час. На злочини проти людяності, до яких належить геноцид, строк давності не поширюється².

Історики визнають геноцидом декілька подій. Одним із перших, достовірно зафіксованих, є знищення 1915–1916 рр. на теренах Оттоманської імперії майже мільйона вірмен. Наймасштабнішим прикладом геноциду, що спонукав до створення відповідних норм міжнародного права, стало знищення єврейського населення Європи нацистами в роки Другої світової війни. Чимало дослідників вважають геноцидом і політику, що її Німеччина проводила стосовно ромів. Визнання геноцидом нацистської політики стосовно ромів відбувається

² Конвенція набрала чинності після її ратифікації парламентами двадцяти країн у січні 1951 р. Однак міжнародне співтовариство стало здійснювати реальні спроби зупинити геноцид і покарати його винуватців лише трохи більше ніж десятиліття тому. В міжнародній практиці цей термін застосовується доволі нечасто: на сьогодні геноцидом визнають події, які відбувались в окупованій нацистами Європі (геноцид євреїв і циган), колишній Югославії (геноцид хорватів і мусульман) і Руанді (геноцид тутсі).

на сьогодні на рівні окремих європейських держав, яких вже понад 10. З 2004 р. в Україні 2 серпня відзначається як Міжнародний день пам'яті голокосту ромів³.

На початку 1950-х рр. єврейський історик Ф. Фрідман першим привернув увагу громадськості до означеної проблеми⁴. Осмислення подій геноциду ромів активно здійснюється західними дослідниками й істориками упродовж понад тридцять років. Англійські історики Д. Кенрік і Г. Паксон були серед перших, хто заговорив про масове винищення ромів. 1972 р., через рік після I Всесвітнього конгресу ромів, який відбувся в Лондоні, вони видали книгу «Доля циган Європи»⁵. Ця публікація містила чимало недоліків та неузгодженостей, статистика була неповною і неточною. Окрім поглиблення власних досліджень, Д. Кенрік і Г. Паксон залучили до подібних студій колег з різних країн, що дозволило набагато об'ємніше вивчити проблему. 1999 р. побачив світ науковий збірник «В тіні свастики. Цигани під час Другої світової війни»⁶, де зазначена в першій монографії цифра – 500 тис. загиблих ромів⁷ – була знижена авторами до ста п'ятидесяти тисяч. Хоча протягом цих років у середовищі ромських активістів без належних досліджень втрати ромського народу почали вказувати у значно більшому діапазоні – від півтора до семи мільйонів осіб⁸.

³ 8 жовтня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів. Авторами цього проекту були народні депутати І. Мигович (Ужгород) та С. Похиденко (Луцьк).

⁴ *Friedman Ph.* Nazi extermination of the Gypsies, A Nazi Genocid Operation against the «Aryan People» // *Jewish Frontier*. – 1951. – No. 18. – P. 11–14.

⁵ *Kenrick D., Puxon G.* The Destiny of Europe's Gypsies. – London, Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. – 256 p.

⁶ *In the shadow of the Swastika. The Gypsies during the Second World War / Ed. Kenrick Donald.* – Vol. 2. – Hatfield: University of Hertfordshire Press, 1999. – 220 p.

⁷ Див. також: *Деметер Н.Г., Кутенков В.К.* Судьба цыган в период нацистского террора // *ТумБа*. – 2000. – № 15–16; *Джурич Р.* Уничтожение цыган в Центральной и Восточной Европе // *ТумБа*. – 2000. – № 15–16; *Нович М.* Полмиллиона цыган – жертвы нацистского террора // *Курьер ЮНЕСКО*. – 1984. – № 11. – С. 24–26.

⁸ *Марушиакова Е., Попов В.* Холокостът и циганите: Реконструкция на историческата памет и създаване на нова национална митология // *Studii Romani*. – Том VII: Избрано. – София, 2007 (далі – *Марушиакова Е., Попов В.* Холокостът и циганите). – С. 185.

Після закінчення Другої світової війни, коли тема Голокосту поступово почала посідати важливе місце в низці історичних і філософсько-ідеологічних досліджень, стали послідовно робитись спроби виявити комплекс історичних, соціальних, економічних, психологічних причин, які уможливили геноцид євреїв. Під час відповідного аналізу дослідники звертали увагу на порівняльні характеристики Голокосту, попередніх і подальших фактів расової елімінації, що розглядались як геноцид.

Голокост – явище історичне й соціальне, і як таке претендує на аналіз у більш широкому контексті, ніж лише на рівні пам'яті й свідoctв єврейського народу – зокрема, на академічному рівні. Необхідність вивчення Голокосту як історичного явища так само змушує оперувати академічною мовою, а логіка історичного дослідження штовхає до компаративізму. Адже зміст історичного уроку Голокосту давно вже вийшов за межі факту геноциду євреїв і розглядається як модель будь-якого геноциду. Не випадково в низці країн саме вивчення Голокосту введено до шкільної програми як спробу на освітньому рівні подолати расистські й шовіністичні забобони і виховувати національну і релігійну терпимість.

Унікальність Голокосту в світовій історії зумовлена кількома обставинами. Голокост став апофеозом тривалих гонінь єврейського народу і демонстрував факт саморуйнування основ цивілізації християнського світу. Усвідомлення трагедії Голокосту значною мірою визначило засудження людством переслідувань за расовими чи релігійними ознаками, нетерпимість до проявів шовінізму та расизму в сучасному світі.

Поза сумнівом, існує низка характеристик, визначальних для Голокосту як унікального явища, з особним місцем і роллю в світовому історичному процесі, що разом з тим не суперечить його суспільно-соціальної значущості в компаративістських дослідженнях інших геноцидів, зокрема, геноциду ромів.

Відмова частини вчених визнавати антиромську політику геноцидом мотивується в їхніх поясненнях тим, що певні дії нацистів мали геноцидний характер радше за своїми наслідками, ніж за намірами. А отже, не було свідомої планомірної політики винищення етносу, яка базувалася на нацистській расовій теорії, хоча й не було спроб пом'якшити

політику, побічним наслідком якої став геноцид. Ключовими є тези, що не існувало расового підґрунтя загального плану для «остаточного розв'язання» ромського питання, оскільки нацисти зробили відмінності між осілими й кочовими ромами на східних територіях, а також між «змішаними» і «чистими» ромами в Райху, уможлививши цим для частини ромів уникнути знищення. Але відсутність прямих офіційних наказів не завжди може підтвердити відсутність геноцидних дій.

Затримання й у багатьох випадках знищення ромів відбувалося не лише за ознакою етнічної належності, а ще й соціального статусу (в окупаційних директивах про них йшлося як про «асоціальний елемент» на підставі расистського міфу про ромів як «злочинний народ»). Згідно з нацистською ідеологією, кожна раса задля уникнення конфліктів має посідати певну нішу – тих, хто потенційно може провокувати конфлікти, насамперед ромів, вважали чужаками.

Першою фазою антиромської політики в нацистській Німеччині були: створення псевдонаукового інструментарію, селекція і концентрація в таборах, а також створення централізованого налагодженого апарату задля координації подальших антиромських проектів у масштабах усієї держави на всіх адміністративних рівнях⁹. Від початку до кінця Третього райху серед націонал-соціалістичного керівництва конкурували дві точки зору на шляхи вирішення «циганського питання»: через стерилізацію чи через фізичне винищення. Але в реальній політиці нацисти діяли у трьох напрямках: стерилізації молодого покоління ромів на теренах Райху (починаючи з другої половини 1930-х років); страти на окупованих територіях (з 1941 року); винищення в концтаборах (починаючи з весни 1943 року). Причому стерилізацію (як більш гуманний захід, аніж фізичне знищення) здійснювали не лише у шпиталях, а й у концтаборах.

Юридична база, на яку спиралась політика геноциду щодо ромів, формувалась поступово. 1922 р. вони отримали «посвідчення кочовиків», 1927 р. їх примусово дактилоскопіювали в Пруссії. У Баварії тоді ж було ухвалено закон, який забороняв ромам володіти будь-якою вогнепальною зброєю. Закон 1935 р. «Про захист німецької крові» кваліфікував їх як «расову групу другої катего-

⁹ *Hohmann J.S.* Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie. – Frankfurt/Main: P. Lang, 1991. – 624 s.

рії». Представники цієї групи не мали права брати шлюб з німцями, також вони не могли винаймати на роботу німецьку прислугу віком молодше 60 років. Законом 1937 р. «Про боротьбу зі злочинністю» було запроваджено поняття «асоціального елемента». Тепер «асоціальність» стала підставою для репресій. У нацистській трактовці це були «ті, хто своєю антисуспільною поведінкою, нехай і не вчиняють злочин, демонструє небажання бути членом суспільства. Малися на увазі жебраки, бродяги (цигани), повії, інфекційні хворі, які відмовлялись лікуватись, та інші». 1938 р. був виданий указ райхсфюрера СС Г. Гімmlера «Про боротьбу з циганською загрозою», в якому було деталізовано форми обліку та класифікації ромського населення, виходячи з расових принципів. З 1942 р. за наказом Гімmlера ромів почали сортувати за декількома категоріями. Перша, чисельно невелика група, — «чистокровні цигани». Їх зараховували до «спадщини арійських предків» і залишали живими для наукових досліджень. Другу групу становили «соціально адаптовані». Їх стерилізували починаючи з 11-річного віку. Третю групу відправляли в табори. В Європі найбільше ромів загинуло в таборах: Аушвіці, Треблінці, Белжеці, Бухенвальді, Дахау, Маутхаузені, Равенсбрюці, Ясеноваці тощо. Дарма, що деякі роми намагалися продемонструвати свою лояльність до уряду, показуючи, наприклад, свастику на одній зі своїх газет, посилаючись на свою християнську віру й антикомуністичні переконання.

На східному фронті ромів ідентифікували як «шпигунів», «зłodіїв», «чужорідних елементів» або «партизанів». Але збереглося менше документальних доказів щодо систематичного полювання на них (на відміну від євреїв). Німецькі загони безпеки знищували ромів «тільки» коли з ними стикалися, оскільки їх у цілому розглядали як шпигунів і ненадійних. Вчені зазначають, що потребує додаткової аргументації теза про те, чи було знищення формою впровадження нацистської расової ідеї.

За багатьма свідченнями, ромів на окупованих радянських територіях почали масово розстрілювати задовго до ухвалення рішення щодо депортації ромів у нацистські табори. Кочові табори розстрілювались навіть рядовими солдатами за власною ініціативою. Їхня мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності.

Геноцид щодо різних етногруп ромів здійснювався у різних формах й у різні проміжки часу. Ця тема в Україні лише в останні роки набуває актуальності, тоді як на Заході вона вже зазнала впливу політичного фактору¹⁰. На це треба зважати й українським дослідникам та певним чином реагувати, передовсім впроваджуючи принципи всебічного вивчення й об'єктивного висвітлення цього малодослідженого пласту української та світової історії.

Хоча в радянській історіографії проблематики Другої світової війни, налічується понад 30 тис. найменувань, і в кількісному виразі вона становить значно більше, ніж будь-який інший період радянської історії, ромам там місця не було. Їхня доля в комплексному вимірі, образно кажучи, залишилась поза увагою науковців 1950–1980-х років, у тому числі й у виробленій тоді в СРСР концепції історії війни. Закритість та недоступність матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло наукових пошуків, зокрема, практично не дослідженим залишається геноцид ромів України. Лише окремі фрагменти відображено у працях А. Фрезера, Д. Кенріка, Г. Паксона, М. Ціммерманна¹¹ та ін. У рамках дослідницької тематики Інституту міжетнічних досліджень та Інституту історії Академії наук Молдови було розпочато вивчення історії депортації ромів з Придністров'я (1942–1944)¹². Результати такої роботи, здійснюваної нині сектором історії і культури ромів Центру етнології Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови,

¹⁰ *Марушиакова Е., Попов В.* Холокостът и циганите. – С. 179–194.

¹¹ Зокрема, див.: *Фрейзер А.* Цигани: Пер. з англ. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2003. – 358 с.; *Fraser A.* Gypsies at Babiy Yar // *The Journal of the Gypsy Lore Society, Third Series.* – 1966. – № 3/4. – Р. 77–78; *Barany Z.* The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002. – 408 p.; *Ioanid R.* The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940–1944 – Chicago, 2000. – Р. 225–237; *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Lozung der Zigeunerfrage». – Hamburg: Christians, 1996. – 574 p.; *Tyrnauer G.* Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay. – Montreal, 1991; *Wippermann W.* «Auserwählte Opfer?». Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse. – Berlin: Frank & Timme, 2005. – 170 p.

¹² *Бодруг И.* Вступительное слово // Ежегодник института межэтнических исследований. – Т. III. – Кишинев, 2002. – С. 5.

представлені в публікаціях Т. Сірбу¹³. Становище ромів у міжвоєнний період на цих теренах, зокрема, статистичний аналіз їх чисельності, здійснено в розвідці І. Думініку¹⁴.

Нині багато питань і проблем доводиться вивчати фактично наново, не маючи здобутків радянської історіографії і лише освоєючи новітню джерельну базу. Причини, обставини та наслідки геноциду ромів в УРСР та інших регіонах необхідно досліджувати окремо, вивчаючи архівні документи, зіставляючи не лише кількість загиблих, а також виявляти законодавчу базу, тобто механізм та ідеологію здійснення геноциду, аналізуючи теорію і практику національної політики націонал-соціалістів на німецьких землях та на окупованих територіях, їх конкретне застосування¹⁵.

Вважаємо слушною думку німецького дослідника М. Ціммерманна, що антиромська політика не була повсюди однаковою, зазнавала змін

¹³ *Sîrbu T. Deportarea romilor în Transnistria (1942–1944) // Ежегодник института межэтнических исследований. – Т. III. – Кишинев, 2002. – С. 24–28; Sîrbu T. Date statistice despre deportarea romilor Basarabeni în Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований. – Т. IV. – Кишинев, 2003. – С. 85–87; Sîrbu T. Istoriografia cu referire la deportarea romilor din Basarabia în Transnistria (1942–1944) // Ежегодник института межэтнических исследований. – Т. V. – Кишинев, 2004. – С. 71–73; Sîrbu T. Les Roms de Bessarabie sous le gouvernement du maréchal Ion Antonescu // Журнал этнологии и культурологии. – Т. I. – Кишинев, 2006. – С. 240–250.*

¹⁴ *Duminika I. Romii basarabeni în perioada interbelică (1918–1938) // Ежегодник института межэтнических исследований. – Т. V. – Кишинев, 2004. – С. 61–66.*

¹⁵ На нашу думку, негативним прикладом розгляду цієї теми є стаття фахового київського історика О. Салати, яка досліджує проблеми Другої світової війни. Окрім того, що її розвідка фактично базована лише на двох статтях Н. Бессонова, зміст статті не розкриває заявленої назви (до уваги взято не всі окуповані території СРСР, а замість цього 1/5 тексту займає оповідь про ромів на фронтах (с. 59–60)); стаття містить факти без посилань на джерела, напр.: «ще весною 1941 року були створені спеціальні каральні загони, в завдання яких входило вбивство ромів» та некоректне цитування літератури (так, циганознавця Надію Деметер цитовано, як «за свідченням Деметерова Н.Г. ...», англومовну роботу Л. Черенкова та С. Ледеріха подано як російськомовну тощо). На с. 56 авторка зазначає, що «знищення ромів Європи не носило систематичного характеру», а вже на с. 58 стверджує протилежне: «Чи було винищування ромів навмисним і тотальним? Безперечно, це так», та ін. (Див.: *Салата О. Політика нацистського окупаційного режиму щодо ромів СРСР у 1941–1942 роках // Університет. – № 1. – 2009. – С. 54–60*).

на бюрократичному шляху від центральних органів влади до місцевих, які могли як посилювати, так і послаблювати переслідування¹⁶. Мусимо водночас зазначити, що регіональні особливості антиромської політики досліджені ще недостатньо, а винесене в назву слово «специфіка» було нами введено для позначення наявності таких відмінностей.

1. Відмінності в межах сучасних українських територій, які на той час перебували у складі кількох держав, де антиромська політика здійснювалась іншими методами. Репресивна політика щодо ромів, окрім директив центральної влади, мала численні регіональні відмінності реалізації, інколи базовані на місцевих ініціативах, і не можна казати про однозначно спрямовану та однакову за реалізацією антиромську кампанію.

Окупована Україна була розчленована. З більшої частини українських земель був створений Райхскомісаріат Україна. Землі нинішніх Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей (дистрикт Галичина) увійшли до Генерал-губернаторства з центром у Кракові. Ряд регіонів південно-західної України під назвою Трансністрія були передані до управління Румунії. Закарпатська Україна з березня 1939 р. була зайнята угорськими військами.

Найінтенсивніше «циганське питання» розв'язувалось на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. Айнзацгрупи мали право здійснювати репресивні заходи стосовно цивільного населення. Тобто в окремих регіонах, залежно від конкретної ситуації, керівники айнзацгруп могли на свій розсуд визначати тих, хто становив «загрозу» Вермахту. До такого типу територій належала окупована Київщина, яка згодом поетапно увійшла до Генерального округу Київ – складової частини Райхскомісаріату Україна. На момент передачі території області у підпорядкування цивільній адміністрації значну частину ромів регіону було знищено¹⁷.

М'якшими від німецького були угорський режим у Закарпатті та румунський у Північній Буковині, Бессарабії і Трансністрії. Обидва продовжували

¹⁶ *Zimmermann M.* The National Socialist «Solution of the Gypsy Question»: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2001. – Vol. 15, № 3. – P. 421–422.

¹⁷ *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.). – Автореф. на здоб. наук. ступеня к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005.

політику довосних урядів щодо асиміляції національних меншин. Арешти й політичні процеси відбувалися мало не щодня, але не йшлося про масове винищення неугорського і нерумунського населення. Це стосувалося навіть євреїв і ромів. Їх виселяли з інших частин румунської держави (в тому числі з Буковини і Бессарабії) до Трансністрії. Багато євреїв та ромів там і загинуло, але їх винищення не набрало тотального характеру.

Расова сегрегація як одна із форм геноциду ромів України знайшла вияв у виникненні та функціонуванні таборів праці, створених у південних регіонах України, які входили до складу Трансністрії. Плани вирішення «циганського питання» передбачали заходи від насильницької асиміляції до виселення на землі за Дністром, а також стерилізацію. Згідно з «Реєстром расових якостей людського матеріалу» було розроблено теорію малих кроків, що передбачала для різних груп ромів диференційоване застосування цих варіантів. 1941 р. І. Антонеску виголосив промову, в якій закликав «викорінити» національні меншини. Він наполягав на тому, щоб усунути ромів з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів з «цією нечистю» і заганяння ромів у трудові табори¹⁸.

Потребують подальшого дослідження питання щодо заходів румунської влади з депортації ромів північної Буковини та Бессарабії до східних районів Трансністрії з метою їх залучення до примусової праці. Концентрація ромів у трудових таборах з жакливими умовами призвела до того, що значна їх частина загинула від голоду та хвороб, що зазначається у працях сучасних румунських авторів¹⁹.

¹⁸ Солонярь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2008. – № 1 (3). – С. 65–87; Achim V. The Roma in Romanian History / Tr. by R. Davies. – Budapest, 1998. – P. 163–188;

¹⁹ Nastasa L., Varga A. Die Zigeuner aus Rumänien (1919–1944). Dokumentarische Zeugnisse ethnokultureller Minderheiten. – Cluj-Napoca/Klausenburg: CDRE, 2001; Radu I. The Holocaust in Romania: the destruction of Jews and gypsies under the Antonescu Regime 1940–1944. – 2000. – P. 225–237; Sîrbu T. Deportarea romilor în Transnistria (1942–1944) // *Ежегодник института межэтнических исследований*. – Т. III. – Кишинев, 2002. – С. 24–28; Sîrbu T. Date statistice despre deportarea romilor Basarabeni în Transnistria (1942–1944) // *Ежегодник института межэтнических исследований*. – Т. IV. – Кишинев, 2003. – С. 85–87; Sîrbu T. Istoriografia cu referire la deportarea romilor din Basarabia în Transnistria (1942–1944) // *Ежегодник института межэтнических исследований*. – Т. V. – Кишинев, 2004. – С. 71–73; Sîrbu T. Les Roms de Bessarabie sous le gouvernement du maréchal Ion Antonescu // *Журнал этнологии и культурологии*. – Т. 1. – Кишинев, 2006. – С. 240–250.

Численні документи періоду румунської окупації в обласних архівах, зокрема, Миколаївському й Одеському (в тому числі румунською та німецькою мовами) ще чекають на своїх дослідників. Дещо подібна ситуація на Закарпатті²⁰.

2. *Відмінності всередині окремих окупованих регіонів* (зокрема, в Криму, з його традиційно мусульманським ромським населенням та ромами, що мешкали там нещодавно). Досить значну специфіку місцевої ситуації та роль локальних факторів рельєфно відслідковує у своїх наукових розвідках М. Тяглий²¹. Так, аби встановити чисельність ромського населення, нацисти використовували місцеві адміністративні структури (міські управи). Ці дані були використані для розв'язання «циганського питання» наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р. (розстріли в Сімферополі, використання машиндушогубок у Джанкої тощо). Разом з тим частині ромського населення півострова вдалося уникнути винищення, видаючи себе за кримських татар. Цьому сприяла і кримськотатарська адміністрація, яка вжила заходів щодо забезпечення від репресій ромів, які сповідували мусульманство.

Політика знищення білоруських, польських та українських ромів на північній території Райхскомісаріату Україна та в цілому на білоруських землях у 1941–1944 рр. проаналізована у дослідженні А. Фрідмана²².

²⁰ У кн.: *Адам А., Зейкан Ю., Навроцька С.* Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуша, 2006. – 146 с. – містяться спогади закарпатських ромів, які збиралися протягом 1998–2001 рр. і оформлялися як заяви-анкети для подання до Окружного суду Лос-Анджелеса. У виданні вміщені і деякі архівні документи, які стосуються переслідування циган. Матеріали подано українською та ромською мовами.

²¹ *Тяглий М.* Чингене – жертви Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 // *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Науковий і документальний журнал. – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98; *Його ж.* Палачи – жертви – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* – Т. 15: Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С. 437–458.

²² *Фрідман А.* Невядомы генацыд: знішчэнне беларускіх цыгануў у 1941–44 // *ARHE.* – 2004. – № 2. – С. 2–13.

3. Відмінності у реалізації антиромської політики стосовно різних етногруп ромів, які не становили гомогенної спільноти і відрізнялись не лише способом життя (кочовим, напівкочовим, осілим), а й культурними та діалектними характеристиками, ступенем інтеграції в суспільство. Це питання розробляє Н. Бессонов²³ в рамках анонсованої дослідником книги «Цыганская трагедия 1941–1945. Факты, документы, спогоди» («Цыганская трагедия 1941–1945. Факты, документы, воспоминания»).

Досі малодослідженим залишається питання щодо долі ромів, які перекочували на терени України після окупації Польщі німецькими військами 1939 р.²⁴ Те, що цей процес носив масовий характер, опосередковано підтверджують архівні дані та усні свідчення щодо загибелі досить чисельних громад ромів на Волині та Рівненщині. Частина польських ромів мігрувала до східних областей України, деякі їх нащадки мешкають там і дотепер.

Частині традиційно осілих українських ромів (етногрупа *серви*) вдалося вижити в період окупації завдяки високому ступеню інтеграції з місцевим населенням, коли німці не могли однозначно ідентифікувати ромів за зовнішніми характеристиками, – в той час як усі кочові підпадали під тотальне винищення.

Знання румунської мови та підтримка місцевого населення дали змогу уникнути примусової депортації окремим ромським родинам Півдня України.

²³ Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.). Матер. Міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 4–28; *Його ж.* Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2007. – 1 (2). – С. 71–82; *Його ж.* Нарративные источники как один из информационных ресурсов цыгановедения // *Наукові записки.* Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 15: Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С. 73–94.

²⁴ *Ficowski J.* Ciganie na polskich drogach. – Krakow-Wroslaw: Wydawnictwo Literackie, 1965. – 389 s.

4. *Відмінності антисврейської та антиромської політики, які здійснювались на українських територіях синхронно*²⁵. На окупованій території України не створювались гетто спеціально для ромів. Їх інколи розміщували в єврейських гетто перед знищенням. Так було в єврейському гетто в м. Костопіль на Рівненщині. Це питання потребує подальшого вивчення.

Дослідник Голокосту С. Кац зазначає, що нацистський геноцид ромів під час Другої світової війни, хоч і близький за низкою характеристик до Голокосту, відрізняється тим, що мав не лише етнічне підґрунтя, а й був спрямований проти них як «групи з асоціальною поведінкою». До того ж роми, як ніхто інший, були піддані масовій стерилізації нацистами.

Переконаність, що «злочином» ромів є генетичний дефект, народження «спадково хворого потомства», є расистською сама по собі, так само як і знищення ромів тому, що їхнє «життя недостойне життя». Роми були віднесені до категорії «іноземець» (тобто неарійської крові), поряд з євреями та людьми африканського походження, а в листопаді 1935 р. шлюби між представниками цих трьох груп і німців були оголошені незаконними. Заяви проти ромів у контексті «расової» проблеми численні і добре документовані. Критерії для визначення того, хто був ромського походження, були не менш суворі, ніж ті, що визначали, хто був єврейського походження. Ромів ніколи не розглядали як таких, що несуть політичну, або економічну, або релігійну небезпеку для Третього райху, а отже, особи змішаного походження створювали загрозу на расовому ґрунті²⁶.

5. *Відмінності «розв'язання циганського питання» в різних країнах окупованої Європи та, власне, нацистської Німеччини*. Необхідно враховувати політико-ідеологічну зумовленість, основні етапи та результати репресивних заходів у політиці геноциду ромів на українських зем-

²⁵ Гончаренко О. Голокост в Україні: регіональний аспект // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – Київ, 2004. – Вип. 1. – С. 86–91; Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.). – Автореф. на здоб. наук. ступеня к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005.

²⁶ Джурич Р. Указ. соч. – Passim.

лях. Тут мали прояв тенденції як загального порядку, характерні для України в цілому порівняно з іншими країнами Європи, а також відмінності цієї політики в різних регіонах України. Ці особливості були спричинені військово-тактичними, адміністративними, технічними та суб'єктивними факторами. Тому так важливо дослідити ці особливості, виявити безпосередніх виконавців ліквідаційних акцій та їхніх посібників, з'ясувати кількість жертв політики геноциду на українських землях, її демографічні наслідки²⁷.

Різні підходи до «розв'язання циганського питання» є свідченням відсутності чітких інструкцій щодо методів його виконання. Керівники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу. Окремі представники Вермахту та каральних структур намагалися уникати участі в акціях знищення.

Таким чином, до особливостей геноциду ромів на українських землях на сьогодні можна зарахувати такі: досить високий рівень «ефективності» проведених репресивних заходів; відсутність гетто і таборів праці, за винятком південних і західних районів, де вони мали ознаки місць тимчасової концентрації; застосування різних методів знищення, спричинених відмінними особистими позиціями керівників каральних структур та підвідомчою юрисдикцією території області військової або цивільній адміністраціям. Політика геноциду на території України здійснювалась у двох формах: організованій та спонтанній (особовим складом підрозділів Вермахту). Службові повноваження на проведення акцій знищення ромів мали керівники німецьких каральних органів; місцева допоміжна поліція та органи місцевого управління виконували технічні функції²⁸.

Загальними тенденціями політики геноциду ромів в Україні слід вважати повну відкритість нацистських заходів, масові акції знищення, перебування ромів в особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, домінування політико-ідеологічних чинни-

²⁷ Кроу Д. Історія циган Східної Європи та Росії / Пер. з англ. – К.: Мегатайп, 2003. – 376 с.; Biondich M. Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945 // Roma and Sinti: Understudied Victims of Nazism. – Washington: The United States Holocaust Memorial Museum, 2002. – P. 36–38.

²⁸ Див., напр.: Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005. – С. 179.

ків над економічними, використання каральних органів, використання технічних засобів знищення, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті про жертв. Ускладнює дослідження теми те, що стосовно ромів нацисти не завжди вели точної статистики. По всій Східній Європі практикувались масові розстріли ромів у лісі, за населеними пунктами. На те, що в роки війни було знищено значний відсоток ромського населення Європи, вказує наявність у більшості сучасних ромських родин трагічних спогадів про загибель близьких або далеких родичів.

Досить часто ромів знищували разом з євреями. Форми та методи «остаточного розв'язання єврейського і циганського питань» в окупованій Україні залежали від часу та особливостей входження регіонів до окупаційних адміністративних утворень, територіальної близькості до лінії фронту, наявності каральних структур, ролі місцевої допоміжної адміністрації у проведенні окупаційної політики.

Маємо наголосити на потребі з'ясування питання схожості антиромської політики та її принципових відмінностей від політики щодо інших категорій населення, виділення її як окремої науково-дослідної проблеми в українській історіографії. Потребують конкретизації і загальні тенденції щодо відкритості нацистських заходів, позиції різних підрозділів окупаційної адміністрації в Україні з «ромського питання», ступеня переростання масових акцій знищення в тотальні, особливого правового становища ромів, яке передбачало їх дискримінацію, домінування політико-ідеологічних чинників над економічними, використання каральних органів і адміністративних ланок різних рівнів, ступеня використання мобілізованих технічних засобів знищення, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті про нього.

Маємо надію, що звернення фахових істориків Другої світової війни до окресленої тематики дозволить глибше розкрити тему в контексті історії ромів України часів Другої світової війни, а також повоєнних років. Однак і форсувати практичне розв'язання питання, зокрема, на українському матеріалі, на нашу думку, не варто, враховуючи не лише недостатню дослідженість, а й складність морально-етичних нюансів в оцінці проблеми. Маємо усвідомити, що тогочасні події вже стали певною історико-політологічною категорією непростого процесу

сучасного етнічного відродження ромів України і світу, їх самоідентифікації й самоствердження на базових ціннісних принципах культури європейського та світового співтовариства.

Геноцид – злочин, що вражає не лише кількістю невинних жертв, а й зухвальством його виконавців, цинізмом катів і приреченістю жертв, тому що гине мирне населення, яке неспроможне захистити себе від злочинців. Обмін концептуальними та фактологічними підходами до вивчення цієї соціогуманітарної катастрофи сприятиме подоланню суперечливих тлумачень, поширенню правдивої інформації про неї у світі.